

Hana Levi, *Iz Belzena: 1944–1945.*, Sarajevo: Buybook, 2024., 99 str.

Poznat javnosti još početkom 1980-ih kada je objavljen na engleskom jeziku, dnevnik jugoslavenske Židovke Hane Levi (Hass) o iskustvu preživljavanja u nacističkom logoru Bergen-Belsen konačno je objavljen 2024. u Sarajevu, gradu u kojemu je rođena. Jedan je to od mnogih dnevnika nastalih tijekom Holokausta (str. 94). Pisan u nezamislivim uvjetima zatočeništva, postao je svjedokom ne samo osobne već i kolektivne tragedije i borbe za preživljavanje. Nakon rata 1945. pretipkan je u originalu u nekoliko primjeraka na “jugoslavenskom”, kako je autorica zvala jezik kojim je govorila i pisala. Do danas ostao je igrom slučajnosti sačuvan samo jedan takav primjerak, i to zahvaljujući Zlati Nikolić, Haninoj poznanici i članici Židovske općine u Sarajevu (str. 26). Prema njemu je i objavljeno sadašnje izdanje u nakladi sarajevske knjižare Buybook. O samoj autorici dnevnika pak, neposredno prije i nakon internacije u logor, zna se prilično malo, i to uglavnom zahvaljujući sekundarnim izvorima – njezinom intervjuu s njemačkim ljevičarskim aktivistom Eikeom Geiselom s kraja 1970-ih, memoarima Jaše Levija, sina Hanina brata Mihaela i sjećanju njezine kćerke Amire Hass (str. 10).

Hana, poznatija i kao Anica, rođena je u Sarajevu 1913. godine u mnogočlanoj obitelji sefardskih Židova osiromašene srednje klase, u religioznom domaćinstvu. No, ona se nije držala vjerskih običaja i govorila je samo “jugoslavenskim” jezikom. Neko je vrijeme kao djevojčica boravila u katoličkom samostanu kako bi naučila njemački jezik, a odlazila je i na satove klavira zahvaljujući majčinoj imućnijoj obitelji. Nakon završene gimnazije, početkom 1930-ih, s majkom i sestrom odlazi u Beograd, prvo na studij matematike, a potom francuskog jezika i kulture (str. 8, 11). Kako je vjerojatno još tijekom gimnazijskih dana prihvatila ljevičarske ideje pod

utjecajem profesora Marcela Šnajdera, izbor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, tadašnjeg “bastiona omladinskog komunističkog pokreta” (str. 93), očito nije bio slučajnost. Te mladenačke ideološke opredijeljenosti neće se odreći ni u kasnijim godinama. Tijekom studija odlazi na Sorbonnu, nakon čega se krajem 1930-ih ponovno vraća u Beograd tražeći zaposlenje koje joj je onemogućeno zbog ograničenja za Židove. Ipak, uz pomoć brata Mihaela, cionističkog aktivista, počinje raditi kao učiteljica u Danilovgradu u Crnoj Gori, gdje ju 1941. zatiče Travanjski rat. Brojne članove njezine obitelji, uključujući majku i sestru u Beogradu, zatekla je slična sudbina kao i ostale jugoslavenske Židove – ili su ih ubili ustaše i nacisti ili su skončali život na putu u nacistički logor, a rijetki su uspjeli emigrirati (str. 13). Hana se pak, prije talijanske okupacije Crne Gore, povezala s partizanskim odredima i podučavala je djevojke prvoj pomoći, a i sama je sudjelovala kao bolničarka u bitki protiv Talijana “tresući se od straha”, kako je kasnije govorila (str. 14).

Nakon okupacije prestaje raditi kao učiteljica, iako je uživala u radu s djecom i pomogla im čak organizirati i štrajk. Kapitulacija Italije i njemačka okupacija Crne Gore 1943. nagnala ju je na plan da s tridesetak lokalnih, uglavnom starijih Židova ode u planinu k partizanima. No spletom okolnosti ipak odlučuje s ostalim Židovima čekati da ih uhiti Gestapo (str. 15). Smješteni su u zatvoru u kojem je također, kako se kasnije ispostavilo, vodila dnevnik koji nikad nije pronađen. Prisutnost partizana u okolini ublažila je odnos zatvorskih vlasti prema uhićenima, pa su mogli zadržati neke osobne predmete, no ne zadugo. Kako je kasnije sama navela, ondje nije bila mučena, no svjedočila je okrutnom postupku ubojstva žene jednog partizana u kojemu je sudjelovala lokalna tamničarka pokazujući time bespogovornu suradnju s nacistima, što je za nju bilo nepodnošljivo (str. 16).

U lipnju 1944. godine nacisti su uhićenima oduzeli osobne predmete i smjestili ih u vlak za logor Bergen-Belsen na sjeveru Njemačke. Putovanje je trajalo dva tjedna bez svjetla, vode i hrane, u sparini, smradu i prljavštini, dok nisu stigli do odredišta koje će Hani i mnogim drugima promijeniti

život (str. 48). U istom logoru od epidemije tifusa, nešto prije Hanina dolaska, preminule su sestre Margo i Ana Frank, autorica poznatog dnevnika. Za razliku od njezina, Hanin je pisan upravo na mjestu gdje se mogla uočiti svakodnevna “banalnost zla”, kontroverzan koncept koji je etablirala njemačka filozofkinja Hannah Arendt prateći suđenje notornog Adolfa Eichmanna, SS-ovog aparatčika, između ostalog glavnog organizatora smještanja Židova u koncentracijske logore poput Bergen-Belsena.

Svoje misli Hana počinje zapisivati od kolovoza 1944. u zemlji “repe, ‘ersatz’, koncentracionih logora, ropstva i grube sile” (str. 65). One svjedoče o propitivanju vlastita smisla postojanja, odluka, budućnosti, o pokušajima otpora, borbi, duševnoj klonulosti i rastrojenosti, strahu, bijesu, očaju, ljudskim odnosima i reakcijama, nasilju, prilagođavanju situaciji, pokušajima pribranosti u okolnostima prijeteće smrti, vjerovanju i nadi u dolazak novog (boljeg) svijeta i društva nakon rata. Introspekcija je, dakako, bila uvjetovana samim okruženjem. U toj “nesnosnoj atmosferi” logora skupio se “silom i preko svoje volje uglavnom tipično malograđanski svet” koji je sačuvao “svoje sitne buržujске navike” i morao živjeti u ponižavajućim ograničenjima, a ljudske strasti i slabosti dobile su “maha da se razviju do bestijalnosti”. Čulo se 25 raznih jezika bez “zajedničkog jasnog stava” (str. 34).

Ograničen životni prostor, masovna bijeda, prljavština, bolesti, šikaniranje, konstantna prijetnja smrću i “plansko mrcvarenje” u Hani su budili jedno “žalosno i turobno raspoloženje” (str. 35). Prividnu utjehu pružao joj je rad s djecom, koju je podučavala bez adekvatnih materijala, pa su djeca uglavnom papir pronalazila sama bilo da su ga kupovali za porciju kruha ili ga otimali. Koliko je taj rad djeci bio “nasušna potreba”, bio je vjerojatno i njoj. Jednom prilikom nastojala ih je navesti na razmišljanje o radnicima, rezultatima rada, o bogatstvu zemlje kao plodu rada i djelu radničkih ruku istaknuvši tako svoju ljevičarsku opredijeljenost (str. 60). Za njih je organizirala i zabavne dane čiji je program uključivao recitacije, zbornska i solo pjevanja, kazališne i male predstave (str. 64). Nastavu su redovito prekidali apeli, alarmi i komisijske posjete. Stariju djecu bilo je teško pridobiti za

učenje, a generalno sva su djeca bila “bedna, divlja, raspuštena, gladna (...) stiču i šire dalje mangupske navike” (str. 38). U sredini gdje su “živci prenapeti”, a odrasli se između sebe “biju, psuju, krađu, napastuju javno, bučno i sramno, gdje se vara, prlja i otima” teško da se moglo očekivati da se djeca nauče dobrom ponašanju (str. 39).

U logoru je vladalo opće nepovjerenje među logorašima; muškarci su se pokazali mnogo slabijima, neprilagodljivijima i neloyalnijima u odnosu na žene, koje su bile ipak “praktičnije, hrabrije i istrajnije” (str. 55). Neki su gladovali, mučili se, bili zlostavljani na razne načine, a drugi su pjevali, šalili se, vodili ljubav, “flertovali”, živjeli relativno dobro, zaštićeno i na štetu ostalih (str. 50, 55). Kruh je u logoru bio “zlato”; za njega se “kupuje sve”, “rizikuje sve” (str. 69). Gledajući muškarce koji su bili pošteđeni teškog rada, a pritom su dobivali i dodatnu hranu iz ženskog kotla, Hana je odlučila da im se suprotstavi s drugim ženama zahtijevajući ukidanje tog benefita, što joj je uspjelo bar privremeno, shvativši da još nije sasvim “otromila”, da još ima “svežine i snage za borbu” (str. 58).

Kako je vrijeme odmicalo, životni uvjeti postajali su sve nesnosniji. Dan bi započinjao već u 4 sata ujutro u znaku “užasa i straha” i iščekivanju vremena do prebrojavanja i stajanja dva do tri sata u mraku uz “more psovki i bljuvotina”, nakon čega bi svi bili upućeni na teški fizički rad (str. 70). Čuvari su postajali sve agresivniji iskaljujući se nad zatvorenicima bez posebna povoda ili smišljajući neosnovane razloge kako bi ih javno ponizili. U redovnu kontrolu došla bi SS-ovka “bučno i oholo”, davanjem oštrih šamara bez skidanja rukavica, kažnjavajući svakodnevno 7–8 logoraša “oduzimanjem porcije hleba ili cele večere, ručka i to samo zato što im kreveti nisu bili dosta ravni i vojnički složeni” (str. 62). Logor je postao “idealna zavod za poštovanje ljudskog dostojanstva, sanatorijum za gladnu stoku, odlična škola za obrazovanje disciplinovane ‘vojske rada’, za uništavanje ljudskih duša, popravilište za zločestu i neposlušnu, veliku, nesrećnu decu” (str. 42). Spavaonice s dvokrevetnim ležajevima bile su zamijenjene trokrevetnima, što je izazvalo veću gužvu i tjeskobu, a dolaskom novih zatvorenika

u jednom krevetu moralo je spavati po dvoje ljudi “stisnuti kao šibice”, uzrokujući tako brzo širenje ušiju koje nije bilo moguće lako istrijebiti (str. 71). Uobičajene hrane, kruha i juhe od repe bilo je sve manje. U trenutcima kad se dijelila zavladao je “zverinjak, plač u očima, ludački strah” i “vreme očajničke borbe oko jedne kutljače” (str. 45).

Dolaskom zloglasnog Josefa Kramera, zapovjednika logora Auschwitz-Birkenaua i kasnije poznatijeg kao Zvijeri iz Belsena, “batine su bile redovne”, nije bilo kupanja ni tople vode, a hranu nisu dobivali po 16 do 20 sati (str. 70, 74). Uz to, nastupila je epidemija tifusa, a bez lijekova zatvorenici su bili prepušteni smrti. Krevet je postao “grobница udvoje”, razlika između mrtvih i živih bila je “minimalna” i računalo se koliko još dana pojedini mogu izdržati (str. 84). U ožujku je započelo povlačenje Nijemaca, pa su vodili sve manje računa o preživjelima. Logor se pretvorio u “kužnu baru u kojoj se sramno raspadaju živi skeleti, u kojoj trunu polumrtve izmučene životinje” (str. 86). Hana je polagala nadu u SSSR i “nov poredak sveta”. No, pratio ju je i strah i sram od “beznadežnog svirepog nestajanja kroz vaške, blato i sve životinjske faze crkavanja”, zbog čega je razmišljala o osiguravanju ljudske, dostojne smrti (str. 85). Mogućnost produljivanja agonije i vjerojatnost oslobođenja zaokupile su joj misli u posljednjem dnevničkom zapisu u travnju 1945.

Sve što joj se poslije toga dogodilo zna se zahvaljujući naknadnim pričama. Naime, nedugo nakon posljednjeg dnevničkog zapisa zajedno je s jednom skupinom preživjelih zatvorenika završila u vagonu koji je “išao u bespuće” kako bi Nijemci u bijegu pred saveznicima izvršili svoj “konačni cilj” (str. 17). Ipak, uspjela je pobjeći s još jednom djevojkom ne dočekavši oslobođenje vlaka krajem travnja. Povratak u domovinu bio je dug i iscrpan. Bolesna i prljava, propješačila je veliki dio puta, a u Beograd se vratila tek u kolovozu 1945. U “novoj Jugoslaviji”, u kojoj je pobijedio socijalizam što ga je podržavala, nije se dugo zadržala. Po povratku je pretipkala dnevničke zapise na pisaćem stroju jer se originalna bilježnica raspala. Tekst je podijelila nekolicini prijatelja koji nisu pokazali pretjerano zanimanje za

ono što je ondje proživjela, rekavši joj da misli na budućnost, ne na prošlost. Osjećaj praznine, nepripadnosti društvu koje je u povratnicima vidjelo strance i čežnja za obitelji koje više nema vjerojatno su utjecali na njezinu odluku o odlasku. Odustavši tako od posla u francuskom programu Radija Beograd i Državnoj informativnoj agenciji, ali i od svoje voljene domovine, odlučila je emigrirati u Izrael krajem 1948. vjerujući u “komunističku utopiju” na Bliskom istoku i brisanje “prvog grijeha” kojim se Izrael okaljao – izgonom Palestinaca iz njihovih domova (str. 7, 22).

Po dolasku u novu zemlju učlanila se u najbližu podružnicu Komunističke partije, zbog čega nije mogla raditi kao učiteljica. Početkom 1970-ih bila je aktivistkinja feminističkog pokreta u Izraelu odvojivši se od stava liberalnih feministkinja koje su podržavale uključivanje žena u borbene jedinice. Militarizam je smatrala oprečnim feminizmu, a žene su trebale sudjelovati u borbi za mir, ne u ratovima (str. 23). Tih je godina odlazila svakih nekoliko mjeseci u Europu kako bi “pobjegla”, a početkom 1980-ih pokušala se i trajno preseliti nakon pokolja u palestinskom izbjegličkom logoru Sabra i Šatila u Libanonu. Deset godina provela je u Francuskoj boraveći ondje dio vremena ilegalno, da bi se ipak konačno vratila u Izrael, gdje je preminula 2001. pomirivši se s činjenicom kako su svi njezini svjetovi uništeni. Pripadnost jugoslavenskoj židovskoj zajednici uništila je “mašina smrti” nacističke Njemačke, iluzija o komunističkoj utopiji i podržavanje Sovjeta u sukobu Tito – Staljin raspali su se pod “ugnjetavačkim” sustavom vlasti Sovjeta, unutrašnjim ratovima raspala se i njezina domovina Jugoslavija, iako se jugoslavenstva nije odrekla odlaskom, a neuspjeh socijalizma i prisilno raseljavanje Palestinaca s njihove zemlje uništili su iluziju o njezinom posljednjem svijetu – Izraelu (str. 5–8).

Promišljajući o značaju ovog dnevnika danas, povjesničar Emil Kerenji postavlja u pogovoru važno pitanje: “u kakvom vremenu živimo danas da nam je dnevnik iz nacističkog logora podstrek za razmišljanje o boljoj budućnosti?” (str. 98). Kako se čini, živimo u onom vremenu u kojem je “banalost zla” ponovno aktualizirana sukobima u Ukrajini i Palestini, u

kojem pasivnost, konformizam i rezigniranost masa nisu ustupili mjesto potrebnom otporu i, konačno, u vremenu u kojemu nedostaje hrabrosti ljudi poput Hane Levi da se u beznadnim situacijama bore za bolje i pravednije društvo. Njezin je dnevnik, dakle, više od osobnog svjedočanstva traumatičnog preživljavanja u logoru smrti – on je podsjetnik na nužno potrebnu borbu za bolje sutra.

Valentina Kezić